

Forrás: <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2010/05/gyarmati-gyorgy-tortenetiras-tortenelemtanitas-es-„nemzettudat-kinalat“-a-mediatisalt-multkepek-kavalkadjaban/>

Gyarmati György

**Történetírás, történelemtanítás és „nemzettudat-kínalat”
a mediatisált múltképek kavalkádjában**

A modernkori magyar közgondolkodás – régebben is, manapság is – történeti reflexiókkal erősen átszőtt, historizáló. A szerző megállapítja, hogy a nem tudományos („tudomány előtti”, pre-scientific) történeti kultúra formálásában meghatározó szerepet játszott a családi szocializáció, valamint olyan műfajok mint a hazafias-historikus versek, a történelmi regények, népszínművek, ponyvák, és a különböző „nemzeti operák”. A tágabb értelemben vett magyar nyelvű és hazafias literatúrának meghatározó szerepe volt a modern nemzeti (nemzetállami) identitás szárba szökkenésében, de ennek mítoszteremtéssel párosuló vonulatát erősítette az ekkoriban önállósulni kezdő – azaz a belletrisztikától elkülönülni igyekvő, de ekkor még romantikus jellegű – történetírás is. Ezt Magyarországon egy történeti-politikai jelentőségű évforduló – a honfoglalás millenniuma – élte tovább meghatározó trendként a 19.században is. A huszadik század folyamán csak fokozatosan és részlegesen kezdett leválni a forráskritikát is érvényesítő, szakszerűsödő történetírás a nemzeti romantika „hagyományápolásáról.” A szerző szerint még ma sem beszélhetünk csak steril tudományos történetírásról (scientific historiography), s még kevésbé demitologizált történelmi közgondolkodásról, azért mert a múlt mitikus elbeszélése iránt még napjainkban is erős igény mutatkozik.

A szélesebb értelemben felfogott történeti kultúra és a tudományos igényességgel művelt (academic) történetírás között természetesen volt/van átjárás, kommunikáció, de a történettudomány – korábban is, manapság is – csak egyik összetevője a történeti relevanciájú kulturális közbeszédnek. A múlt – különösen a modernkori információközvetítés egyre bővülő műfajú és sokféleképpen irányzatos mediatisálódása révén – olyan szabad vadászmező, ahol a szakmai konvenciók szem előtt tartásával művelt történetírás újabb és újabb hozadéka is csak vékony

Gyarmati György: Történetírás, történelemtanítás és „nemzettudat-kínálat” a mediatizált múltképek kavalkádjában

szeletét képviseli az egy adott pillanatban jelenlevő nagyon sokféle múltképnek. A szakmai alaposított múltinterpretálás újabb eredményei normális esetben is csak kettős megkésettiséggel épülnek be – ha egyáltalán beépülnek – a történeti közgondolkodásba.

A megkésettiség egyik eleme az újabb tudományos eredményeknek a közoktatásban használatos tankönyvekbe történő beillesztése. A tankönyvek legoptimálisabban számolva is évtizedes „átfutási idővel” hasznosítják, közvetítik és transzformálják tananyaggá a – tankönyvíró által respektált – szakmai nóvumot. A következő fáziskésés a módosult ismeretet – optimális esetben – interiorizáló diákgeneráció felnőtté válása, azt feltételezve, hogy a tananyagként elsajátított múlttudás, ha nem is dominál, de – időlegesen – alternatívája a más jellegű szocializálódás, valamint a sok műfajú egyéb pre-scientific információhordozók más közvetítő múltképeinek. Kérdés azonban, hogy jogos-e ezt feltételezni. A felnövő generációk tagjainak döntő többsége esetében meglehetősen szűk időintervallumra (10 és 18 éves kor közé) esik a tudományos múltfeltárás tankönyvi parafrázisával való találkozás – ami nem sokkal több, mint egy manapság „átlagos” életúttartam egytizede. Így inkább az tekinthető természetesnek, hogy tanulás közben is, de még inkább az utána érkező egyéb információ-inputok hatására nem az elhalványodó tananyag marad a – szintén közgondolkodássá váló – múltismeret zsinórmértéke.

A nagy francia forradalomtól az első világháborúig tartó úgynevezett hosszú XIX. században alakultak ki a kollektív, nemzeti önreceptió azon elemei (múltpanelek), amelyek egyike-másika mind a mai napig befolyásolja a pre-scientific történeti kultúrát. A jelzett hosszú század a modern nemzettudattá formálódás időszaka volt. Magyarország esetében ez kettős kulturális-politikai közegben jelentkezett. Egyfelől a Bécs központú Habsburg Birodalommal szemben szabadságharcokkal fűszerezett konstans függetlenedési törekvés zajlott azért, hogy Magyarország ismételten szuverén, önálló politikai entitássá váljon Európa térképén. Ez motiválta a nyelvharcot – hogy a latin és a német helyett magyar legyen az állami adminisztrációban használatos hivatalos nyelv –, és torkollott az emancipálódás igény fegyveres konfliktusába az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc idején.

Másfelől viszont maga a magyar államnemzet-tudat is egyre inkább kulturális-politikai ostromgyűrűbe került. A soknemzetiségű (multietnikus) államalakulatból időközben soknemzetű (multinacionális) térséggé lett magyar királyság a maga

idején korszerűnek számító törvénnyel szabályozta ugyan a nemzetiségek jogait,¹ de egyúttal fenntartotta az unum corpus politicum (egy politikai nemzet) doktrínáját. A történeti közgondolkodás formálódását meghatározó módon befolyásolta az 1848/49-es forradalom és szabadságharc (kortársi és első utódgenerációs) recepciója, a politikai közbeszédet – fél évszázadon át – pártszervező tényezőként átszövő múltinterpretálás. Akkoriban ez volt „a velünk élő (közel)múlt”, az aktuálpolitikával rövidre záródott történelem. Idővel, ahogy a nemzetiségek emancipálódtak és autonómiát kívántak, a mérvadó magyar reagálás részben konzervatív-nacionalista irányba merevedett, részben elhallgatni próbálta a mind nyilvánvalóbb nemzetiségi kérdést. Nagyon leegyszerűsítve: a kelet-közép-európai „nemzeti ébredés” századában a magyar politikai közgondolkodás egyszerre volt kisnemzeti, emancipációs jellegű a birodalmi központ (Bécs) irányába, és volt ugyanakkor nagynemzeti, státus quo-t őrző karakterű, az államterületén belül élő más nemzetiségekkel szemben.²

A magyarság Kárpát-medencei honfoglalásának (890-es évek) közelgő ezredéves évfordulója (1895) volt a ritka alkalom, felmutatni – „történetileg bizonyítani” – a nemzet nagyságát, azt, hogy a magyarság a legrégebb és a legvitálisabb „államalkotó nemzet” a Kárpát-medencében. Az évezred első felében Magyarországot európai hatalmi tényezőként számon tartott keresztény királyságként ábrázolták; majd a „kereszténység védőbástyája” lett; utána pedig a függetlenség visszaszerzéséért hadba szálló szabadságharcos nemesi nemzetként mutatták be. Ezt jelenítette meg a Szilágyi Sándor szerkesztette „millenniumi tízkötetes”, amely egyben a közgondolkodást is szolgáló-megerősítő romantikus történefffelfogás reprezentáns munkája.³

Noha időközben fokozatosan kezdte háttérbe szorítani a romantikát a pozitivizmus ismeretelméleti optimizmusa szerint végzett múltfeltárás, ez már mintegy „szakmai belügy” maradt. A múltkép diszciplináris újrarajzolása és a közgondolkodás „elvárása” közötti aszimmetriát találóan jellemezte a fiatal Szekfű Gyula az első világháború idején megjelent *A magyar állam életrajza* bevezetőjében, midőn az ő tanárnemzedéke által mitologikusra rajzolt múltképéhez való igény társadalmi továbbélését konstataálta: „a nagyközönség pedig továbbra is megmaradt az [...] immár végképp antikvált, szinte gyermekesnek tetsző színpadias történelemszemléletében, meg lévén szíve mélyéig győződve, hogy ez a felfogás az

Gyarmati György: Történetírás, történelemtanítás és „nemzettudat-kínálat” a mediatizált múltképek kavalkádjában

igazi nemzeti, az őseinktől öröklött, amelyhez jó magyarnak ragaszkodnia kötelessége.”⁴ Ha fentebb azt mondtuk, hogy a romantikus múltszemlélet létrejötte és fixálódása két – történeti és aktuálpolitikai – inspiráció szinkronba kerülésére vezethető vissza, ugyanez mondható el egy következő történeti időszakra (a Horthy-korszakra) vonatkozóan is, amikor ugyancsak egy (társadalom)történeti és egy aktuálpolitikai mozzanat együttállása segítette a mitológiával átszőtt múltkép további konzerválódását.

Társadalomtörténetinek tekinthető a XIX. századi magyar modernizáció egyik sajátossága. Az, hogy számottevő polgárság híján a nemesség reformer része vált a polgári – gazdasági és politikai – átalakulás inspirátorává, illetve a kialakuló polgársághoz képest ő maradt a közpolitika domináns szereplője (miközben reformer velleitása egyre inkább megkopott). Ez témánk szempontjából azért említendő, mert miközben a modern nemzettudat kialakulását – és karbantartását – általában a polgársághoz kötik, Magyarországon a történeti közgondolkodásban még a huszadik század első felében is a nemesi eredetű úgynevezett „úri középosztályt” verifikálták közírók mellett történészek is meghatározó „nemzetfenntartó erőként”. Az aktuálpolitikai mozzanat pedig az első világháborús vereség, a Monarchia összeomlása, közkeletűen az úgynevezett Trianon-trauma volt. Miután egy történelmi pillanat alatt lett oda Magyarország nagyhatalmi „társország” státusza, nem csupán Ferenc József kora – annak legalábbis második fele – transzformálódott a közgondolkodásban „boldog békeidőkké”, hanem mintegy visszamenőleges hatállyal kezdett az kiterjeszkedni, felölelve a „Szent Istváni Magyar Birodalomnak” az államalapításig visszavetített teljes időkorét. Másként fogalmazva, a Trianon által erősen lecsökkent szállásterület-hányadon, kismemzeti kondíciók közé szorítottan élt – és ápoltatott – tovább a történelmi nagynemzet-tudat. A második világháború végéig ezen a veszni látszó – de politikai retorikával és tananyaggal-tanrenddel egyaránt vehemensen kompenzált – magyar szupremácia-tudaton keseregve „nevelkedett” mind a kortárs nemzedék, mind pedig a felcseperedő generációk egymás utáni évjárata.

Miközben a történetírás szakmai műhelyeiben egyik szálon megindult a modern forráskritika térnyerése, a másik szálon ugyancsak virulens maradt a fentebb említett kompenzációs szupremácia-tudat – mint aktuálisan igényelt korszellem (Zeitgeist) – kiszolgálása. A dicsőséges – dicsőségesre maszkírozott – múlt és az időnkénti

„nemzeti balsors” egyaránt produkált historizált identitáskliséket. Az egyik ilyen volt a hun–török eredetmonda, amely birodalomteremtésre asszociált, s nemzetpresztízs szempontjából patinásabbnak tűnt az úgymond „halszagú” finn rokonsághoz képest. A másik mozzanat, hogy Magyarországot az első (Árpád-házi) királyokig visszamenően törvényeken nyugvó és nemzetközi összevetésben is fejlettnak mondható közjogi rendszer jellemezte. Ebből következően illeszkedett szervesen a latin kereszténység középkori európai államainak közösségébe. Ez az úgynevezett történelmi alkotmány olyan erővel bírta, hogy arra az idegen – többnyire Habsburg – dinasztiából való királyoknak is esküt kellett tenniük. Habár az újkorban időről időre újraalkudott és törvényekkel szentesített szuverenitáskorlátos közjogi kompromisszumok révén volt fenntartható a magyar államiság történelmi folytonossága, a pre-scientific történelmi kultúrában ezen kompromisszumok recepciója (is) a szabadságharcos öntudatot gyarapította: azaz a magyar történelmi önreflexiók sorában nem tematizálódott „nemzetkarakterológiai” jellemzőként a kompromisszumkészség, holott azt évszázadokon át visszatérően gyakorolták a magyar közélet reprezentánsai, politikacsinálói.⁵ Hiába voltak Deák Ferenc és Széchenyi István a XIX. század kiemelkedő kompromisszumkereső államférfiúi, századon átnyúló intenzív heroizálásban csak a szabadságharcos Kossuth Lajos részesült, mintegy megszemélyesítve a szabadságharcos nemzet önrecepcióját.⁶

A harmadik karakterelem abból eredően vált etnogenetikai adottságból nemzettudati komponenssé, hogy a magyarok nem tartoznak az indoeurópai nyelvcsaládba. Nyugat felől a germán népek birodalmai, észak, kelet és dél felől pedig „a szláv népek tengere” fogja kulturális-politikai gyűrűbe a magyarságot. Ebből az etnokulturális rokonalanságból, illetve bekerítettségképzetből sarjadt a magyar közgondolkodásban az „egyedül vagyunk” tétele. Ugyanennek a különböző századok váltakozó nagyhatalmi erőterével számot vető változata volt a magyarság „két pogány közt” vergődésre, lavírozásra inspirált-kárhoztatott historizált önképe. A XVI–XVIII. században ez a német (Habsburg) és a török (Oszmán) birodalom közötti státusra vonatkozott, míg a XIX. század második felétől a XX. század derekáig a német és orosz, majd a XX. század második felétől a nyugati nagyhatalmak és a szovjet birodalom malomkövei közé ékeltséget, illetve kényszerpályás helyzeteket jelenített meg.

Gyarmati György: Történetírás, történelemtanítás és „nemzettudat-kínálat” a mediatizált múltképek kavalkádjában

További tradicionális jellemzője a magyar történeti közgondolkodásnak – szinte a közelmúltig – egy vallási-politikai megosztottság, az úgynevezett kuruc/labanc törésvonal. A kuruc mentalitást a Habsburg-ellenes nagyhatalmi törekvésekkel szembenálló „függetlenségpártiak” reprezentálták, akik zöme egyúttal a protestáns felekezethez tartozott. A labanc stigmát azokra használták, akik az újkor századaiban a Habsburg birodalmi központ iránt megértőbbek voltak, Béccsel mindenkoron a *modus vivendi*t keresték, s reprezentánsaik többnyire katolikusok voltak. Ezek a politikai szerepek a tágabb értelemben vett kulturális közéletbe is átszilipelődtek, írók-költők, zeneszerzők és historikusok műveiben pro és kontra nyomon követhetők.

Az úgynevezett rövid XX. században – az első világháború végétől az 1989/1990-es antikommunista rendszerváltásig – a magyar történeti kultúrát leginkább a köztörténetnek a korábbi századokból nem ismert politikai-ideológiai fragmentáltsága, mozaikos töredezettsége határozta meg. Kilenc rendszerváltás (illetve azzal felérő rendszerváltási kísérlet) tapodta egymás sarkát úgy, hogy saját politikai-ideológiai meghatározottsága alapján mindegyik rendszer a gyökeresen kiirtandó Gonosz reinkarnációját látta – és láttatta – közvetlen elődjében. Ebből eredően a kilenc fordulatból nyolcat véres leszámolás követett.⁷ (Csak a legutóbbi, az 1989/90-es nem tartozik ebbe a sorba.). A társadalomnak hol az egyik, hol meg a másik fele lett az éppen regnáló rendszer kedvezményezettje vagy diszkriminációval sújtott páriája, illetve alig több mint hetven év alatt – egy átlagos egyéni életút során – minimum háromszor-négyszer „kifordult sarkaiból a világ”. Ennyiszer kényszerült egyik-másik generáció többsége mindent előlről kezdeni úgy, hogy esetenként a pőre életben maradás volt a tét.

Az első világháború vége a kortárs magyar társadalom számára kettős megrázkódtatást hozott. Az egyik, „az úri Magyarország” valóban sok szempontból anakronisztikussá lett uralmi rendjének bukása még nem lett volna a többség ellenére, de az már igen, hogy ezt a bolsevizmus magyar tanácsköztársasága ígérte beteljesíteni. Ennél is súlyosabb volt a másik, a nemzeti katasztrófaként megélt trianoni „végítélet”: az, hogy az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer keretében a magyar királyság korábbi területe egyharmadára zsugorodott, népessége pedig a korábbi 43 százalékára apadt. Az új országhatárokon belül maradt 7 millió mellett a nemzethez tartozók több mint egyharmada, 3,2 millió

magyar a környező államok alattvalója lett.⁸ A két köztörténeti mozzanat külön-külön is és egymásra reflektálva is elementárisan új kiindulópontjává vált a társadalmi-kulturális diskurzusnak. Az pedig, hogy Magyarország különböző kompromisszumok négy évszázados „félmegoldásai” után – mert azt mindvégig ekként élték meg az egymás utáni nemzedékek – végre ténylegesen is visszaszerezte szuverén államiságát, lényegében elsikkadt a kortársi közbeszédben. Ehelyett a rövid huszadik század első felének egyik domináns témája lett a területi revízióvá átforduló – határon túli magyar – nemzetiségi kérdés, a korábbiakhoz képest szinte minden más felülíró zsidókérdés, holott a kor legégetőbb társadalmi ügye sokkal inkább az érdemi figyelmet kevésbé kapó – a maga idején „agrárkérdésként” megfogalmazott – szociális probléma volt.⁹

A területi revízió ambíciója aligha szorul magyarázatra. Tárgyát tekintve a történelmi Magyarország helyreállítását célozta, de volt egy másik – teljesen máig sem eliminálódott – emocionális, közérzeti rétege is: a trianoni döntésekkel „megalázott” nemzeti büszkeséget reparálni, költői fordulatot idézve, „le mosni a gyalázatot”. A területi revízió a két világháború közötti Horthy-korszak külpolitikai doktrínájává vált, s a mérvadó politikai körök mellett a szélesebb közvéleményben is csak annak módjáról és mértékéről voltak eltérő vélemények.¹⁰ Elsősorban a magyar nyelvi-etnikai szállásterületek határáig terjedt a visszaperlés, mivel ezek – a Keleti-Kárpátok medencéit kitöltő s az akkor még homogén székelyföldi magyar tömböt leszámítva – a határmenté nagyobbik részén többnyire kompakt magyar térségként övezték a trianoni határt. A háború- és országvesztés nyomán épp oly általános volt a köznapi nélkülözés, mint a kollektív nemzeti depresszió. A történetek okait ilyen körülmények között keresve gyorsan rá is akadtak a bűnbakra: a nemzetet – úgy mond – hátba döfő destruktív tényezőkre. A kétszintű magyarázat szerint „felülről” a nemzetközi szabadkőművesség és a plutokrácia gyűjtőfogalmával jelölt idegen eredetű kereskedő- és pénzarisztokrácia kötötte gúzsba a nemzetet, „alulról” pedig az alsóbb néposztályokat mételyező-bomlasztó szocialista tanok és annak terjesztői tették ugyanezt. Tartalmát tekintve mindegyik fentebbi megnevezés a zsidóság szinonimája volt a korabeli közbeszédben: ők lettek a bűnbak-teória kitüntetett célcsoportja. Mivel pedig a közülük valók – társadalmi részarányukhoz képest – felülreprezentáltak voltak a háborút követő magyarországi proletárdiktatúra, korabeli elnevezéssel „a bolsevik uralom” vezérkarában, és regnálásuk időben

érintkezett az első világháborút követő párizsi béketárgyalások hónapjaival, a bűnbakteória azzal vált kerekké, hogy Trianont – a történelmi Magyarország elveszejtését – is a zsidók számlájára írták.

A két világháború közötti Horthy-rendszer „keresztény-nemzeti” öndefiníciója is hordozott elhatárolódó, „nem zsidó” konnotációt. A programideológiaként megfogalmazódó „fajvédelem” viszont már definitív zsidóellenességet hirdetett. Ennek zászlaja alatt nem csupán több, ekkoriban alakult politikai párt és számos társadalmi egyesület működött, hanem kormányprogramokban és kormányzati reprezentánsok megnyilatkozásaiban is rendre visszaköszönő kitétel volt. Emellett a korszak mérvadó politikai publicisztikájában az antiszemitizmuson túl a minden más „nem magyarral” szembeni általános idegenellenesség – a leginkább Szabó Dezső írásaiban tetten érhető generális xenofóbia – is virulens jelenség volt. Ez a felfogás lényegében megkérdőjelezte a megelőző évszázadban Magyarországon végbement jelentős mértékű nemzetiségi asszimilációt, illetve akkulturációt.¹¹ A keresztény magyar államot Kr. u. 1000 körül megalapító Szent István királyig visszavezetett „befogadó nemzet” allúzióját az önvédelmi okokkal magyarázott kirekesztés, „a nemzeti öncélúság” gyakorlata váltotta fel.

A Trianon-trauma mindemellett nemcsak szűkkeblű, kirekesztő értelemben járult hozzá a nemzeti önazonosság újradefiniálásához. Újragondolást igényelt, hogy mit is kezdjenek a politikai realitássá lett „kismagyar” állam keretei között tovább élő, romantikusan historizáló „nagy magyar” öntudattal. Miközben az allegorikus nemzetpropagandában a Hungária nőalak pajzssal-dárdával Marsra maszkírozott tömeges ábrázolása uralkodott, egyidejűleg a mennyiségi fogyást minőséggel kompenzálni igyekvő gondolat is megfogant. Ennek keretében történt meg a magyar államnemzet koncepció kultúrnemzet felfogássá transzformálása (Klebensberg Kunó), fenntartani próbálva az anyaországban élők és a határok túloldalára kényszerült magyarok kulturális-nemzeti identitásának kohézióját, illetve folytonosságát. Lényegét tekintve az addig is evidenciának tartott magyar „kultúrfölény” elvitathatatlaná tétele volt a cél, s közvetve annak reménye, hogy idővel a környező népek is – úgymond – belátni kényszerülnek majd a magyarság történelmi-kulturális primátusának létjogosultságát a Kárpát-medence térségében.

A nemzeti predikátumok szolgálatát célzó diszciplínák (nyelv- és irodalomtudomány, történelem, néprajz, földrajz) ösztönzése-támogatása a kulturális

nemzetépítés részét képezte. Ugyanezen koncepciót szolgálta itthon a hungarológiai tárgykörben kompetens intézmények, közgyűjtemények „művelődésegyetemmé” integrálása, külföldi államok fővárosaiban (Bécs, Berlin, Párizs, London, Róma, Isztambul) pedig a Collegium Hungaricumok felállítása és kulturális-tudományos intézményhálózattá szervezése. Mindez egyúttal már átvezet az újabb köztörténeti cezúrát jelentő második világháború utáni korszakra, de azért itt kellett szólni róla, mert – a század egészét tekintve – a Horthy-korszak társadalmi-kulturális közléte volt a leginkább sokszínű, kaleidoszkópszerűen heterogén.

A kommunista egyeduralom (államszocializmus) időszakában azért nehéz a pre-scientific kultúráról bármi érdemlegeset mondani, mert megszűnt annak előfeltétele, hordozója, művelője és fogyasztója: a szuverén társadalom. Ennek oka a társadalom államosítása volt. A függés a keresőképes népesség döntő hányadát érintette, és nem csupán a megélhetést biztosító kereset megszerzésére terjedt ki. Lényegében nem volt pártállami kontroll nélküli nyilvánosság. Ami nyilvánosságot kaphatott, az legalább kétlépcsős ellenőrzésen ment keresztül. Az egyik volt az öncenzúra, a másik a lektori, szerkesztői cenzúra, mely utóbbinak feladata volt meggátolni az aktuális rendszerkánonnal össze nem egyeztethető nézetek, felfogások stb. nyilvánosságra kerülését. Mindezek következtében három alternatíva maradt: az ellenőrzött nyilvánosságba való betagolódás vállalása, az elhallgatás (belső emigráció) vagy – ameddig, illetve amikor lehetett – a tényleges emigráció. Rákosi Mátyás 1948–1956 közötti terroruralma a társadalom államosításán túl a társadalmi elnémitatás korának is tekinthető. Ebben az évtizedben szinte kizárólag a rendszer önlegitimálását alátámasztó és Magyarország szovjet protektorátussá tételét elfogadtatni – tudomásul vétetni – segítő propagandisztikus jellegű művek kaphattak publicitást.¹²

A kommunista pártegyeduralom időszakát egy téves ontológiai előfeltevés és kettős aktuálpolitikai rendszerhazugság kísérte végig, amely 1956 után egészült ki egy harmadikkal. A téves ontológiai előfeltevés lényege az volt, hogy a kommunista párt saját uralmát – a történelem teleologikus szemlélete keretében – az emberi civilizáció végső értelmeként, mintegy beteljesüléseként tételte. A kettős aktuálpolitikai rendszerhazugság abban állt, hogy a társadalom egészének teljes körű – minden létszférára kiterjedő – belső alávetettségét, illetve az ország teljes körű külső nagyhatalmi alávetettségét külön-külön és együttesen is „a szabadság

Gyarmati György: Történetírás, történelemtanítás és „nemzettudat-kínálat” a mediatisált múltképek kavalkádjában

kiteljesedéseként” hirdette. A különböző társadalmi autonómiák ilyen mértékű felszámolása, illetve az ország szuverenitásának ilyen mértékű negligálása egyetlen korábbi korszakban, illetve rendszerben sem volt ismeretes. Az államosított nyilvánosságban szinte kizárólag a pártállami rendszer önképe jelenhetett meg. S bár a rendszer 1956-ban látványosan megbukott, a szovjet fegyverekkel levert forradalom és szabadságharc nyomán restaurált pártegyeduralomban – közismerten a Kádár-korszakban, 1957–1989 között – így lehetett az 1956 őszi történeteket ellenforradalomná nyilvánítani. Ez volt a rendszerkánon időközben beiktatott, harmadik sarkalatos rendszerhazugsága.

A huszadik század második felében a társadalomtudományok (ezen belül a történettudomány) és a regnáló hatalom közötti viszony kezdetben illeszkedett a „mindent államosítani” trendhez. Ennek megfelelően szervezték át és vonták közvetlen pártfelügyelet alá a Magyar Tudományos Akadémiát is. Egyfelől intézményekben tömörítették az egyes diszciplínák hivatásos művelőit, másfelől viszont politikai szempontok alapján fosztottak meg számos tudóst akadémiai tagságától. Sőt mi több, az első évtizedben, az úgynevezett Rákosi-korszakban a társadalomtudományok köréből a szociológiát és a pszichológiát – „burzsoá áltudománynak” nyilvánítva – egyszerűen betiltották.

A történetírás szintén „a politika szolgálóleánya” státusba került, de némileg más módon. Marx testamentuma alapján a történettudomány teoretikusan is fontosnak ítéltetett, mindemellett a kommunista rendszernek – éppen gyökértelenül neofita jellege miatt – elementáris szüksége volt visszamenőleges, történelmi önlegitimációra. Ebből eredően a történetírás azt kapta feladatul, hogy egyfelől igazolja a marxi tételt, miszerint „a történelem minden korban osztályharcok története”, másfelől visszamenőlegesen legitimálja, hogy a kommunista rendszer azért került uralomra, mert a munkásmozgalom évszázados küzdelme nyomán ez – úgymond – „történelmi szükségszerűség” volt. Ez többfajta, s nem csak szakmai kihívást jelentett. Az utóbbi szempontjából sem elsősorban azt, hogy a már ismert fondokat kellett az új nézőpont szerint górcső alá venni, hanem azt is, hogy addig kevésbé kutatott forrástípusokat kellett feltárni és hasznosítani. A feladat elvégzése mindenestre időigényes volt, hiszen a teljes magyar múlt történelmi újrakonstruálását igényelte. Az „osztályharcos” szempont érvényesítésének igénye pedig masszívan a politikatörténelmi nézőpont, illetve interpretálás irányába tolt el a

Gyarmati György: Történetírás, történelemtanítás és „nemzettudat-kínálat” a mediatisált múltképek kavalkádjában

narratívát. A fentiekből eredően a Rákosi-korszak szűk évtizede alatt nem is nagyon lehetett megbirkózni a magyar történelem egészének gyökeresen új szempontú megírásával. A mégiscsak közreadott „új beszédű” (new speak) munkák inkább sorolhatók a történeti tárgyú politikai propaganda műfajába. Az internacionalizmus folytonos deklarációja közepette azért sem gazdagodhatott a közgondolkodás a „szocialista testvériséggel”, mert az államszocialista rendszerű szomszédoktól a köznapi halandó majdhogynem ugyanúgy el volt zárva, mint a vasfüggönnyel elrekesztett Nyugattól. Miközben a történelmi közgondolkodás korábbi korszakokból öröklött kliséi kitiltattak a nyilvánosságból, óhatatlanul éltek – és közvetítődtek – tovább a magánszférában, a családi szocializáció „zárványosságában”. Magyarán megkettőződött a múltreceptió: szükség esetén felmondattott az averzióval fogadott új tananyag, és mimikri mögött élt tovább a romantikus „nagy magyar” történelmi tradíció. Ez a kettősség alighanem számottevően közrejátszott – és mindmáig közrejátszik – abban, hogy az oktatás intézményrendszerén keresztül közvetített múltinterpretációval szembeni fenntartások is szocializációs reflexé váltak, függetlenül a bekövetkezett közpolitikai változásoktól, illetve a „hivatalos” múltkáté csendes eliminálódásától.

A múlt század hatvanas éveiben lassan, de mindinkább észrevehetően változott a társadalomtudományok státusa, respektusa. A szociológia és a pszichológia ismét létjogosultságot nyert, a közgazdaság pedig diszciplináris konvenciói szerint is újra művelhető lett. A történettudomány számára a korábbi kötelező politikai instrukciók időközben képlékenyebb elvárásokká szelídültek, lehetőség nyílt a szakmai autonómia részleges – a régebbi korokat illetően szinte teljes – visszaszerzésére. A politikatörténeti túlsúly megtartása mellett kiérlett, illetve szakmai polémikák mentén érvelő álláspontok láthattak napvilágot. A korábbi korszakok történetírásának nacionalista töltetű felhangja valóban eltűnt, helyette egy – nehezen körülírható – „vállalható és vállalt patriotizmus” szervesült a narratívákba. Ez persze a közmondás fonákjának „kecske se, káposzta se” állapotát idézte elő. A világháború előtti nemzettudatot koruk alapján (is) tovább őrző generációk – és az ennek megfelelő családi szocializáltságban felcseperedett nemzedék egy része – számára ez a patriotizmus kevés, „továbbra is nemzetietlen” volt és maradt, a kommunista hitelvek intranszigiens veteránjai meg ezt is sokallották. A politikailag továbbra is legérzékenyebb huszadik századi témakörökben pedig annyi változás volt

Gyarmati György: Történetírás, történelemtanítás és „nemzettudat-kínálat” a mediatisált múltképek kavalkádjában

konstatálható, hogy – a hetvenes évektől kezdődően – az akadémiai-egyetemi berkekben folyó kutatások eredményeit legalább nyílt vitában lehetett képviselni és megjelentetni, a pártközpont saját intézményeként fenntartott kutatóhely álláspontjával szemben.

A történettudomány műhelyeiben ugyancsak a hetvenes évek közepétől említhető egy – napjainkra szárba szökő – új hajtás. A mintegy negyed százados „vasfüggöny” mögé zártság után kapcsolódhatott vissza a társadalomtörténeti nézőpontot egyre módszeresebben művelő új generáció a történészek nemzetközi közösségébe. A hagyományos politikatörténeti nézőpont mellett mindinkább egyenrangú terrénummá válik a társadalomtudományos történetírás.¹³ A klasszikusnak mondható irodalom-, illetve gazdaságtörténet, valamint a szintén régebbi keletű technika-, színház- és filmtörténet mellett, számos mű íródik a mikrotörténet, a gender history, a történeti pszichológia s a hermeneutika „szétáradása” nyomán az irodalmi, történelmi recepció szociálpszichológiája témakörben.

Ha a pre-scientific történeti közgondolkodás követné valamelyest az elmúlt évtizedek történetírásának hozadékát, akkor az ezer éves magyar államiság sorsát *longue durée* szemlélve, igencsak gondolkodóba ejtő – s eleddig reflektálatlan – konzekvenciával szállhatna vitába. Azért, mert annak végkicsengése – szakmán túli „üzenete” – meglehetősen pesszimista trendet sugall Magyarország időben jelentős mértékben változó nemzetközi pozíciója tekintetében. Az első félezer évben – amikor jószerevével Európa története volt „a világtörténet” – a Magyar Királyság szuverén, egyenrangú hatalmi tényezőnek számított a kontinens államainak közösségében. Az évezred második felében viszont – az „új világ” felfedezésétől (1492) az újabb ezredforduló közeléig (1990) – Magyarország „régis dicsősége” egyre inkább odalett. Eleinte eközben is bírt még annyi respektussal, hogy alkotmányos, közjogi kompromisszumok sorával őrizte korlátozott szuverenitását. Különböző státusú entitásként szinte mindvégig a Habsburgok birodalmi komplexumába illeszkedett, miáltal Magyarország kontinentális „társhatalomként” – s ehhez társuló politikaformáló öntudattal – maradt részese, aktora annak, amit a modernkori diplomáciatörténet „Concert of Europe” fogalma rögzít. A huszadik századra az Egyesült Államok lett előbb a világgazdaság, majd a világpolitika moderátora. Az „öreg kontinens” maga is fokozatosan leértékelődött, Magyarország szuverenitása

pedig – formális visszaszerzése mellett – tovább erodálódott. Az első világháború utáni évtizedben részben a jóvátételi kötelezettségek, részben a népszövetségi kölcsön szabott határt az olyannyira áhított nemzeti önállóság érvényesítésének. A harmincas évektől Hitler Harmadik Birodalmának nemzetiszocialista penetrációja kötötte gúzsba, ez 1944-ben az ország tényleges német megszállásába torkollott. A második világháború után pedig, az évszázad hátralevő részében a Szovjetunió kommunista világrendszerébe tagoltan nélkülözte az állami szuverenitást, amelyet a mindvégig itt állomásoztatott megszálló hadsereg is nyomatékosított.

Összegezve: a professzionista történetírás – amely az ország történetét mindvégig az adott kor nemzetközi viszonyaiba ágyazza – a magyar állam ezer éves históriáját egy szuverenitáslejtőn fokról fokra lefelé csúszva jeleníti meg. A pre-scientific történeti kultúrának viszont Magyarországon „más az időszámítása”. Abból eredően más, hogy a magyar (nagy magyar) kollektív nemzeti identitás lényegében a – fentebb már érintett – „millenniumi képletben” fogalmazódott meg, s ez éppen akkorra rögzült a közgondolkodásban nemzeti önkép origóvá, amikor Európa első világháború végi politikai újraszabása azt ténylegesen megsemmisítette. Ebből eredően mutatkozott széles körű társadalmi fogadókészség a Horthy-korszakban a „Szent-Istváni Magyar Birodalom” vehemens kultusza, illetve azt a gyakorlatban reinkarnálni ígérő kompenzációs nemzettudat iránt, valamint az ugyanezen vágyálmat aktuálpolitikai szlogenként megfogalmazó „nemzeti öncélúság” iránt. A két világháború közötti időszakban a millenniumi képlet erősödött tovább egyfelől sérelmi (gravaminális) nemzettudatként, másfelől egy időtlen/örökérvényű „nemzeti mitológiaként”. A huszadik század második felét kitöltő államszocialista rendszer négy évtizede során minden korábbinál szuverenitáshiányosabb körülmények között tiltották ki a hivatalos nyilvánosságból ezt a millenniumi fogantatású nemzeti önképet, de sem a történelmi tananyag, sem más információs csatorna nem nyújtott helyette bármifajta új, „modernebb” nemzettudat-kínálatot, identitásnormát. Így ezzel – a felszín alá szorítottság „keszonnyomása” közepette – még csak versengenie sem kellett a réginek, miközben az mégiscsak bizonyos metamorfózison ment át. A közgondolkodásban elfojtva, rejtőzködve továbbélő identitáskonstrukció a kommunista önkényuralom megszűnését követően már egyértelműen az első világháború végi birodalomvesztési traumára átcsúsztatva reinkarnálódott „Trianon szindrómaként”. Ennél némileg tágabb horizontot pásztázva, manapság is a régebbi

Gyarmati György: Történetírás, történelemtanítás és „nemzettudat-kínálat” a mediatisált múltképek kavalkádjában

identitásklisék egyike, avagy másika tűnik fel újrapolírozva a médiának a történeti közgondolkodást formáló felületein. Mivel viszont a diákság egy része sokkal otthonosabban „szörfözik” ezek között, mint tanárainak többsége, kérdéseivel átmeneti „adogató-előnyben” lehet tanárával szemben, azon egyszerű oknál fogva, mivel – úgy tudom – a történelmi okkultizmus tanai (Magyarországon legalábbis) nem szerepelnek a történész- és történelemtanár-képzés tantervei között. Ha mégis szóba kerülnek, inkább csak utalással vagy hallgatói rákérdezést követő „gyorsreagálással”, holott a legendák és a tévtanok érdemi helyretétele már nemhogy úgynevezett spec. szemináriumot, hanem ezirányú főkéllégiumot is zsúfolttá tenne.¹⁴ Többnyire a közoktatásban robotoló történelemtanárok szembesülnek ilyen „azonnali kérdésekkel”.

Az nem rendkívüli állapot, hogy a professzionális történetírás és a pre-scientific történeti közgondolkodás között aszinkron állapítható meg, de ezt az aszinkront számottevő mértékben erősíti, hogy a történettudomány által képviselt „múltkép” egyre inkább csepp a tengerben arányt képvisel a modern információhordozók jóvoltából „piacra kerülő” egyéb múltinterpretálásokhoz képest. Az információközvetítés e két – nagyon egyensúlytalan – pólusa között kellene újrapozicionálnia magát az iskolarendszer keretében tudástranzformáló történelemtanításnak. A kommunista diktatúra megszűnése végül is megteremtette az alkotmányos és a jogi feltételeit a történettudomány ideológia korlátoktól mentes művelésének, de az elmúlt fél évszázad diktatúrája által okozott sebek regenerálódásához, a nemzetközi trendekhez való fölzárkózáshoz még sok időre, valamint a társadalmi és szakmai közélet alaposabb analízisére és együttműködési hajlandóságra van szükség. Hiszen egyszerre kell a „kiesett évtizedek” tanulságait feldolgozni és a jelen kihívásaira (globalizáció, környezetkárosítás, civilizációs kihívások, tömeges migráció, valamint az okkultizmusretró stb.) is választ adni. Mindeközben úgy kívánatos az évtizedek során – elsősorban a huszadik század tekintetében – hitelvesztett történelmi tananyag korszerűsítése, hogy az a mai iskolásgenerációk körében legalábbis „versenyképes” partner/rivális legyen a szinte követhetetlenül sokféle és követhetetlen arányban teret foglaló modern kommunikációs rendszerek múltkép sugárzó dömpingjével. Nem csupán arról van szó, hogy a múlttra vonatkozó tudástár-közvetítőként látszik szükségesnek a közoktatás keretében a történelemtanítás újrapozicionálása. Arról is, hogy létezik-e

olyan „nemzettudat-tabló”, identitáskínálat, amelyet a történelemtanítás részeként (is) közvetíteni lehet. Úgy tűnik, hogy a közelmúltban (jórészt) elenyészett, monolit politikai normához rendelt múltképtől sokkal könnyebb volt megszabadulni, semmint a demokratikus sarlatánság-szabadság ellenében megteremteni és megóvni az iskolarendszerben közvetítendő történelmi tananyag hitelképességét, amely sokkal inkább sérülékeny a historizáló üdvtanokkal szemben, mint a feladatát szakmai konvenciók szerint végző történészi múltfeltárás.

JEGYZETEK

1. A „nemzetiség” kifejezés maga is 19. századi, és annak felfogását tükrözi. Manapság – korrektségre törekedve – a történelemtankönyvekben is „nemzeti kisebbséget” kellene inkább írni. Lásd erről, KATUS László (2006): Kossuth és a nemzetiségi kérdés. In: *Kossuth és a „magyarok Mózese”*. (Szerk: Hermann Róbert). Budapest, 47–74.
2. Szász Zoltán (1998): A nemzetiségi kérdés és az országgyűlés megítélése. In: *A magyar Országgyűlés, 1848–1849-ben*. (Szerk: Szabad György) Budapest, 317–339.; KOSÁRY Domokos (1999): *Magyarország és a nemzetközi politika, 1848–49-ben*. Budapest, 102–121.
3. *A magyar nemzet története*. Szerk: SZILÁGYI Sándor (1895-1898) Budapest.
4. SZEKFŰ Gyula (1988): *A magyar állam életrajza*. (Eredetileg németül jelent meg Der Staat Ungarn, eine Geschichtsstudie címen. Magyar reprint kiadás: Maecenas, Budapest. 13.
5. BÉRENGER, Jean – KECSKEMÉTI Károly (2008): *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon, 1608–1918*. Napvilág, Budapest.
6. GYARMATI György (2003): Kossuth kultusza – post mortem I. *Korunk*, XIV. évf. 12. sz. 35–50.; GYARMATI György (2004): Kossuth kultusza – post mortem II. *Korunk*, XV. évf. 1. sz. 100–108.
7. Az egyes rezsimek, illetve cezúrák – az adott időszak legismertebb politikusát említve: 1918 – Károlyi Mihály, polgári demokrata próbálkozás; 1919 – Kun Béla, a leninista bolsevik diktatúra magyar derivátuma; 1920 – Horthy Miklós, konzervatív autoriter rendszer; 1944 – Szálasi Ferenc, nemzeti szocialista kísérlet; 1945 – korlátozott (proto-szovjet) parlamentarizmus; 1948 – Rákosi Mátyás, a sztálinista bolsevik diktatúra derivátuma; 1956 – Nagy Imre, nemzeti kommunizmus; 1957 – Kádár János, opportúnus kommunizmus; Erről, illetve társadalmi konzekvenciáiról lásd: www.mindentudas.hu/gyarmatigyorgy/20051017/gyarmati/html, valamint GYARMATI György (2006): Töprengések 1956 októberéről. *Múltunk*, LI. évf. 4. sz. 46–60.
8. A Romániának ítélt területeken 1,6 millió, a Csehszlovákiához csatolt részekben egymillió, a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz csatolt részekben közel félmillió magyar élt. Az említettekhez képest összességében is jóval kisebb arányban kerültek még magyarok Ausztriához, Olaszországhoz, Lengyelországhoz. ROMSICS Ignác (2001): *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Budapest.
9. Lásd erről a kortársi munkák közül, KERÉK Mihály (1939): *A magyar földkérdés*. MEFHOSZ, Budapest; a retrospektív munkák közül pedig ORMOS Mária (2004): *A gazdasági világválság magyar visszhangja*. PolgArt, Budapest.
10. *Trianon*. Szerk: ZEIDLER Miklós (2003). Osiris, Budapest.
11. GYURGYÁK János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest; GYURGYÁK János (2007): *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.
12. GYARMATI György (2010): *Demokráciából diktatúrába, 1945-1956*. Kossuth Kiadó, Budapest.
13. Lásd erről GYÁNI Gábor (2002): Történetírásunk az évezred fordulóján. In: U. ő: *Történetész-diskurzusok*. L’Harmattan, Budapest. 35–55.
14. Ezek kötetnyi csokorba gyűjtése olvasható HAHNER Péter: *101 tévhit a történelemben* című készülő könyvében, amely a közeljövőben lát napvilágot az Animus Kiadó gondozásában.

ABSTRACT

Gyarmati, György

Historiography, history teaching and “supply of national consciousness” in the cavalcade of mediated images of the past:

Modern Hungarian thinking – in the past, as well as in the present – is strongly imbued with historical reflections, it is historicist. The author establishes that family socialization, as well as such types of art as patriotic-historical poems, historical novels, folk plays, popular novels and various “national operas” played a decisive role in the formation of non-scientific, that is, pre-scientific, historical culture. The first buds of modern national (nation-state) identity had a decisive role for Hungarian language and patriotic literature in the broader sense, but its parallel course with myth-making reinforced historiography, which was just starting to come into its own -- that is, ambitiously separating from belles lettres but still bearing the mark of romanticism. This remained a decisive trend in the 19th century too, vitalized by a significant historical-political anniversary – the millennium of the conquest. In the course of the 20th century, more competent historiography, validated by a critical view of sources, only gradually and partially started to separate from the national romantic “cultivation of tradition”. According to the author, one can, even today, still not speak about sterile scientific historiography, and even less about demythologized historical thinking, because strong demand is still shown for the mythical narrative of the past.